

ԽՕՍՔԻ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼԻ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ

Կամայ-տկամայ մի հարց է ծագում. ինչ նպատակով կառավարութիւնը ճնշում է գործ դնում խօսքի և մամուլի վերայ. ինչո՞ւ համար ամուր շղթաներով կաշկանդում է խօսքն ու գիրը. արդեօք ժողովրդի — բնակչութեան շահն ի նկատի ունենալով, թէ մի այլ բան. հարցը պարզ է, պարզ էլ պատասխան է պահանջում. կառավարութիւնն այդ ճնշումը գործ է դնում՝ ի նկատի ունենալով միմիայն և միմիայն իւր շահը. ցանկանալով ազատ մնալ և ազատ պահել իւր ստորագրեալների — գործադիր իշխանութիւնների գործունէութիւնը հասարակութեան քրննադատութիւնից: Թէ ո՞րքան աննպատակ և սխալ է այս ուղղութիւնը, յետոյ կը տեսնենք. առ այժմ՝ աշխատենք ուրուագծել, թէ ո՞րքան է տուժում ժողովուրդն այն երկրներում, ուր խօսքի և մամուլի ազատութիւն դոյութիւն չունի:

Յայտնի է, որ սահմանադրական պետութիւններում և հասարակապետութիւններում — առհասարակ ազատ երկրներում՝ կառավարութիւնը գտնում է ժողովրդի (պարլամէնտ, կօնգրէս, ռէյխստագ, սէյմ և այլն) հսկողութեան տակ. մանաւանդ պարլամենտական երկրներում, ուր նախարարներն էլ պատասխանատու են պարլամենտի առաջ: Այդ երկրներում՝ կայ դատաստանական իշխանութիւն բառի բուն նշանակութեամբ, որ միանգամայն անկախ և օրէնսդրական և գործադիր իշխանութիւններից: Այդտեղ անհատը, լինի պաշտօնական անձն, թէ ոչ, ազատ է անիրաւացի ճնշումներից: Այդտեղ իշխանութիւն ունեցող անձինք անկարող են նեղել և զրկել որ և է անհատի, որովհետեւ օրէնքի համաձայն ամեն մի հասարակ մարդ իրաւունք ունի բողոքելու դատարանին իշխանաւորի — աստիճանաւորի դէմ. իսկ դատարանը՝ շնորհիւ իւր անկախութեան, միջոց ունի, անաչառ կերպով քննելու և

վճռելու դատը: Այս խնդրի նկատմամբ աւելի աչքի է ընկնում անգլիական արձանագրութիւնը, որով նախարարի պատասխանատուութիւնն անգամ ոչնչով չի տարբերւում հասարակ բանուորի պատասխանատուութիւնից. կան պետութիւններ, ուր աստիճանաւորներին դատելու համար առանձին դատարան է ստեղծում. ինչպէս օր. Ֆրանսիայում աստիճանաւորներին որ և է յանցանքի համար դատում է ոչ թէ ընդհանուր—քաղաքացիների համար գոյութիւն ունեցող դատարանն, այլ յատուկ այգբանի համար ծառայութեան մէջ եղող աստիճանաւորներից կազմուած դատարանը): Ազատ երկրներում իւրաքանչիւր իշխանաւորի սխալ քայլը, կամայական—ապօրինի գործունէութիւնը ժողովների, մամուլի նիւթ է դառնում, որով հասարակութիւնը միշտ է ունենում ճանաչելու՝ և դատարանը կարելիութիւն ստանում՝ աւելի մանրամասն և ուղիղ ըմբռնելու խնդիրը:

Սակայն այլ պատկեր ենք տեսնում այնտեղ, ուր գրաքննութեան և զանազան արգելքների պատճառով՝ արդարութիւն երևան հանող մամուլն ստիպուած է լինում լռելեայն անցնել ամեն մի կեղծիքի, բռնութեան, անարդարութեան վրայով և ուր կեղեքուած ու զրկուած ժողովրդի ձայնը տեղ էլ չի հասնում և մնում է «ձայն բարբառոյ յանապատի»: Այստեղ արդէն աստիճանաւորն ու իշխանաւորն ազատ են իրենց գործերի և արարքների մէջ և շատ անգամ այդ ազատութիւնը հասցնում են սանձարձակութեան: Այստեղ ընդարձակ ասպարէզ է բացւում պաշտօնական անձանց ապօրինութիւնների ու կամայականութիւնների համար: Ճիշտ է, այստեղ ևս դուք իրաւունք ունիք բողոքելու ցած կամ երբեմն նաև բարձր իշխանաւորի ապօրինի ընթացքի դէմ, սակայն ձեր այդ իրաւունքն անուսով միայն գոյութիւն ունի. ձեր բողոքը կամ տեղ չի հասնի, կամ եթէ հասնի էլ, արխիւի փոշիների կերակուր կը դառնայ և այնուհետև վայ քեզ բողոքող: Օրինակներ շատ, որքան ուզում էք. սակայն ինչ կարիք կայ հեռուն գնալու և օրինակներ փնտռելու, քանի

որ Բագուի, Նախիջևանի օստիկանական կազմերն ու Գանձակի գեներալ Նահանգապետն իրեն արքանեակներով դեռ, կարելի է ասել, գործում են այն ինչ, եթէ հաւաքենք այն բոլոր բանաւոր ու գրաւոր բողոքները, որ տուել է ժողովուրդը դրանց դէմ՝ հատորներ կը կազմուին։ Այսպէս իշխանութիւններն ազատ մնալով իրենց գործունէութեան մէջ և ոչ հասարակական կարծիքից ճշտուելով, ոչ էլ դատարանական իշխանութիւնից վախենալով՝ ի չարը գործ կը դնեն իրենց ուժն ու իրաւունքները և տուժողը կը տուժի։ Կը տուժեն առանձնապէս և զգալի կերպով ժողովրդի ստորին խաւերը, որոնք ոչ փող ունին նրանց աչքը քաղցրացնելու, ոչ էլ միջոց նրանց դէմն առնելու։ Պարզ է, որ այսպիսի հանգամանքում առաջ կը գայ կաշառակերութիւն, ի զուր խուզարկութիւններ, ապօրինի բանտարկութիւններ և այլն և այլն և մամուլը՝ բերանը փակ, սիրտը խոցւած, աղի արցունք կուլ տալով ստիպուած կը լինի լռել, որ նոյն է, թէ հասարակութեան կարծիքը մեռելութեան կը դատապարտուի։ Սակայն ինչո՞ւ զարմանա՞նք այս իրողութեան վրայ, երբ յիսուն տարի առաջ Ռուսաստանում արգելուած էր նոյն իսկ կայսերական թատրոնի դերասանների մասին աննպաստ խօսել, կամ գրել։ Դերասանները պետական ծառայութեան մէջ էին համարուում, ուստի և գրաքննութիւնը իւր պաշտպանութեան տակ էր վերցրել նրանց, ինչպէս որ ամեն մի աստիճանաւորի։ Պարզ է, որ այս հանգամանքը շատ նշանաւոր էր անտաղանդ դերասանների համար, նրանք ապահովուած էին քննադատութիւնից—բացասական գնահատութիւնից, Բայց դրա հետ միասին ոչ ոք չէր հաւատում այդ դերասանների հասցէին շռայլուած գովասանքներին, որովհետեւ բոլորն էլ գիտէին, որ քննադատութիւնն ազատ չէր, ուրեմն և անվստահելի։ Թատրոնական գործի առաջադիմութեանը փաստակար էր, ի հարկէ, դերասանների քննադատութիւնից այդ կերպ պաշտպանուած լինելը։ Նոյնը կարելի է ասել նաև պետական—հասարակական կեանքի միւս բոլոր ճիւղերի վերաբերմամբ՝ ու-

սուցիչը, դատաւորն, աստիճանաւորը, հասարակական գործիչն, առհասարակ, այնտեղ է աւելի ուշագիւր և հարկադրուած իրեն հսկելու, որ գտնուում է հասարակութեան արթուն հսկողութեան տակ: Սակայն ուր չկայ մամուլի ու խօսքի ազատութիւն, այնտեղ չի կարող լինել նաև հասարակական աչալուրջ հսկողութիւն: Իսկ որտեղ բացակայում է այդ հսկողութիւնը, շատ հասկանալի է, որ այնտեղ պարարտ հող կը գտնեն իշխանութեան—մանաւանդ ստորին պաշտօնեաների կամայականութիւններն ու սանձարձակ անիրաւութիւնները: Եթէ այս բոլորի վերայ աւելացնենք նաև այն հանգամանքը, որ նման տեղերում ու պայմաններում հասարակութիւնը կը քարանայ մտաւորապէս, անտարբերութիւնը բուն կը դնի նրա հոգում և պատճառ կը դառնայ գիտակցութեան թմրելուն, հասկանալի կը լինի, թէ որքան մեծ զրկանք ու փրաս է ժողովրդի համար խօսքի և մամուլի անազատ կեանքը և որքան մեծ բարիք խօսքի և մամուլի ազատութիւնը: (Մեր խօսքն, ի հարկէ, վերաբերում է առհասարակ մամուլին և ոչ թէ առանձին—մասնաւոր լրագրների, որոնց մէջ կարող են պատահել և՛ այնպիսի՝ մամուլի կոչման ու պատուին անվայել լրագիրներ, որոց ոչնչանալը ոչ միայն մամուլին ոչ մի փրաս չի հասցնի, այլ ընդհակառակը, մեծ օգուտ կը պատճառէ մամուլին և մեծ ուրախութիւն գիտակից հասարակութեան):

Սակայն գուցէ առարկողներ լինեն, թէ խօսքի ու մամուլի ազատութիւնը մարդիկ կարող են ի չարը գործ դնել, չէ՞ որ դրանք սարսափելի զէնքեր են. չէ՞ որ ես կարող եմ մէկին գող հրատարակել և իմ լեզուից թուցրած խօսքը կարող է փչացնել նրա ամբողջ ապագան: Չէ՞ որ ես կարող եմ մարդասպան հրատարակել և գուցէ իմ չարամտութեամբ—հակառակորդիս արատաւորելու համար ասած խօսքս բաւական լինի, որ նրան բռնեն և երկալ ժամանակ բանտում նստեցնեն: Յետոյ նա կարդարանայ, ի հարկէ, բայց այդ հանգամանքը չի ջնջի նրա կեանքից այն ամիսները, որ նա անցրել է բանտում: Արդե՞հեք ես

անպատիժ պիտի մնամ այս դէպքում խօսքի ազատութեան հիման վերայ:

Այս դեռ քիչ է, ես կարող եմ մէկին համոզել, որ դնայ գողութիւն անելու, ես կարող եմ բացատրել—ցոյց տալ նրան գողութեան ճանապարհը, յարմար եղանակը, ամենալու ժամանակը, կարող եմ ցոյց տալ նրան այն տեղը, ուր նա կարող է պարտկել իւր գողացածը: Գողութիւնը կը կատարուի շնորհիւ իմ, իսկ ես բոլորովին մի կողմ կը մնամ: Ես չգողացայ, ես միայն գործեցի խօսքով: Արժէ խօսքի ազատութեան հիման վերայ անպատիժ պիտի մնայ այդ ձեով խօսքից օգտուելը: Ուրիշ խօսքով—միթէ խօսքի ազատութիւնն իրաւունք է տալիս ամեն տեսակ յանցանք գործել խօսքի միջոցով: Ի հարկէ, ոչ, խօսքի ազատութեան տակ չպէտք է հասկանալ անսահման և անպայման ազատութիւն խօսելու ամեն ինչ անպատիժ կերպով, այլ ազատութիւն նախնական թոյլտուութիւնից, ազատութիւն՝ ասել, գրել և տպագրել գրաքննութեան, կամ սր և է մշտական իշխանութեան հսկողութիւնից դուրս: Բայց եթէ բանաւոր կամ գրաւոր խօսքը դառնում է յանցանքի գործիք, ինչպէս մէկին գողութեան համոզելու դէպքում է, մտնում է յանցանքի շրջանի մէջ: Գողութիւնը դատապարտելու դէպքում պէտք է դատուի ոչ միայն գողն, այլ և նրան համոզողը—գրողը, Դատարանը, եթէ գտնի համոզողին կարող է յայտնել, որ նրա խօսքը վճռական դեր է խաղացել գողութեան խնդրում, գողութիւնը կարող էր տեղի չունենալ, եթէ չլինէր մասնակցողը—համոզողը: Դատարանը կը դատապարտի վերջինս ոչ թէ խօսքի համար, ոչ այն պատճառով, որ նա առանց թոյլտուութեան խօսել է, այլ որպէս գողութեան մասնակցողի, հետևապէս կը դատի նրան ոչ իբրև հռետորի, հեղինակի, այլ որպէս գողի: Այդպէս է բոլոր երկրներում և այն երկրներում, ուր ընդունուած է խօսքի ազատութիւն և այս վերջինս այդպիսի դատարանական մեղադրանք կարգաւուն երբէք էլ չի խանգարում:

Սակայն մարդ կարող է դատուել նաև խօսքի համար—որպէս հռետոր կամ հեղինակ։ Վիրաւորանքը, բամբասանքը, ամբաստանութիւնները յանցանք են համարւում, թէև սկսւում են խօսքով և վերջանում դարձեալ խօսքով։ Սյտեղ խնդիրը գողութեան և սպանութեան չի վերաբերում, ուր խօսքով սկսուածը գործով է վերջանում և ուր խօսքը յանցանքի միայն մի մասն է կազմում։ Սյտեղ խօսքը (բանաւոր, գրաւոր, թէ տպագրական—այդ միւսնոյն է) ինքը հէնց յանցանք է՝ իբրև բամբասանք կամ զրպարտութիւն։ Իւրաքանչիւր մարդ իրաւունք ունի պահանջելու, որ իւր անձնական պատիւը պաշտպանուած լինի վիրաւորանքներից՝ մանաւանդ բամբասանքից։ Դրա համար իւրաքանչիւր անհատ իրաւունք պէտք է ունենայ դիմել դատարանին բողոքելու բամբասողի վերայ—տպագրուած լինի այդ բամբասանքը, թէ բերանացի արտասանուած։

Նոյն բողոքը կարելի է տալ նաև խօսքի ազատութեան դէպքում, ի հարկէ, միմիայն այն ժամանակ, երբ բամբասանքը կամ զրպարտութիւնն արդէն արուած է։ Սակայն չի կարելի արգելել մարդկանց խօսքը դրել կամ տպագրել՝ և կամ պահանջել, որ նրանց իւրաքանչիւր խօսքը նախ լսեն, նայեն և ապա թոյլ տան միայն այն պատճառով, որ գուցէ մէկը կարող է ի չարը գործ գնել իւր ազատ խօսելու իրաւունքը և արատաւորել ուրիշի պատիւը։ Կացինը, դանակը, նոյն իսկ փայտը կարող են ծառայել որպէս սպանութեան գործիք։ Սյդ առարկաները կը խլեն ինձնից և կը դատապարտեն ինձ, եթէ ես դրանցով սպանութիւն գործեմ։ Սակայն միթէ կարելի է արգելել կացնի, դանակի և կամ փայտի գործածութիւնը լոկ այն պատճառով, որ դրանք կարող են սպանութեան գործիք դառնալ, կամ յանցանք գործելու պատճառ հանդիսանալ։ Սյդպէս էլ չի կարելի արգելել մտածելը, խօսելը, գրելը և տպագրելը միմիայն այն պատճառով, որ միտքը, խօսքը կամ մամուլը կարող են յանցանքի գործիք—պատճառ ներկայանալ։ Չի կարելի պահանջել, որ

իւրաքանչիւր մարդ՝ հէնց որ պատրաստուում է բերանը բանալ խօսելու, հաղորդէ նախօրօք յատուկ այդ պաշտօնի համար նշանակուած անձին այն, ինչ որ ցանկանում է ասել և թոյլատուութիւն ստանայ նրանից այս կամ այն բանաձևի համար: Ձի կարելի պահանջել նոյնը նաև այն մարդուց, որ պատրաստուում է տպագրութեան յանձնելու իւր գրուածքը: Այսպէս են նայում խնդրի վրայ միայն այնտեղ, ուր խօսքի և մամուլի ազատութիւն կայ և այսպէս են նայում այն բոլոր մարդիկ, որոնք ցանկանում են, որ խօսքի ու մամուլի ազատութիւնն ամեն տեղ տարածուի:

Սակայն ո՞րքան նպատակայարմար և օգտաւէտ է հէնց իրեն կառավարութեան համար խօսքի և մամուլի անազատ կեանքը: Արդեօք դրանով նա կարողանում է ժողովրդի մէջ տարածուող հակապետական գաղափարների ու սկզբունքների և առհասարակ, բայց իւր, վնասակար վարդապետութիւնների առաջն առնել:

Որքան էլ խոչընդոտներ յարուցանէք ազատ խօսքի դէմ, և որքան էլ զանազան «թոյլտուութիւններով» աշխատէք կապկպել նրան, չէք կարող վերջ ի վերջոյ նրա առաջն առնել, ասում են խօսքի ազատութեան կողմնակիցները: Կարելի է արգելել որ և է գրքի լոյս տեսնելը, բայց թոյլատրուած գրքերի կողքին կը յայտնուի արդելուած գիրքը, որը կը կատարի նոյն գործը, եթէ արգելուած չլինէր, միայն աւելի մեծ թափով: Թոյլ տուած գրքի հետ կարելի է վիճել ուրիշ գրքի միջոցով, ընթերցողը կարդալով առաջինը, կը կարգայ և երկրորդը—առաջինի հերքումը: Իսկ արգելուած գրքի հետ վիճելը շատ դժուար է, նա սովորաբար աւելի ուժեղ է ներգործում ընթերցողի վերայ: Կարելի է արգելել որ և է հրապարակային դասախօսութիւն, բայց նոյն այդ խօսքը կ'արտասանուի աւելի սակաւամարդ մասնաւոր ժողովներում և շրջաններում, ուր բաւարար քննադատութեան չհանդիպելով՝ աւելի պարարտ հողի մէջ կ'ընկնի: Միայն այն ժամանակ և այնտեղ մարդկային հասարակութիւնը կը զարգանայ առաջ կ'եր-

Թայ ուղիղ ճանապարհով, երբ իւրաքանչիւր անհատ ազատ
կերպով կարող կը լինի արտայայտել իւր միտքը՝ ուղիղ
թէ սխալ՝ այդ միեւնոյն է և երբ իւրաքանչիւր մարդ
ազատ կը կարողանայ ընդգիւծախօսել։ Այդ ժամանակ մի-
այն իւրաքանչիւր ունկնդիր միջոց կունենայ լսելու հա-
ւասարապէս երկու կողմն էլ և վերահասու լինելու ճշմար-
տութեան։ Որքան էլ սխալ լինի արտայայտուած միտքը,
այնուամենայնիւ չի կարող փնասակար լինել, երբ արտա-
յայտուած է յայտնի և ազատ։ Եւ ընդհակառակը միտքը,
ի հարկէ սխալ միտքը կարող է շատ փնասակար և վտան-
գաւոր լինել, երբ ստիպուած է ծածուկ մնալ և գաղտնի
ներգործել։ Այդ ձևով արտայայտուած միտքը՝ չհանդի-
պելով բաւարար քննադատութեան, հետեւապէս ազատ
մնալով ստուգելուց, աւելի ուժեղ ներգործութիւն և աւելի
մեծ տպաւորութիւն է թողնում՝ ընթերցողներէ կամ
ունկնդիրներէ վերայ։ Բայց միթէ ամեն արգելուած միտք
սխալ է։ Կար ժամանակ, երբ երկրի արեգակի շուրջը
պտտուելու միտքը սխալ և փնասակար էր համարուում և
արգելուում էր, Մեծ գիտնական Դալիէյը քիչ էր մնում,
որ կրակի դատապարտուէր իւր այն համոզմունքի համար,
թէ երկիրը շարժուում է, և միմիայն հրաժարուելով այդ
համոզմունքից՝ կարողացաւ ազատել իւր կեանքը։ Արգեօք
նշանակում է, որ այդ միտքը սխալ էր, չէ՞ որ այդ մասին
այժմ կասկածող անգամ չկայ։ Երբեմն կռապաշտ հռո-
մում քրիստոնէութիւնը խստիւ հալածուում էր, այդ բոնը
սակայն չխանգարեց քրիստոնէութեան տարածուելուն և
նրա տիրապետող կրօն դառնալուն։ Բայց քրիստոնէու-
թեան հալածանքը դժգունացրեց քրիստոնէութեան տա-
րած յաղթանակը, շատ արիւն թափուեցաւ դէպի քրիս-
տոնէութեան տարած յաղթանակ տանող ճանապարհի
վերայ, և թափուեց՝ ոչ մի օգուտ չտալով հռովմէական
հասարակութեան զարգացման։ Քրիստոնեաները անկարող
էին ազատ վիճել հեթանոսների հետ և հէնց այդ պատ-
ճառով էլ ինչպէս հեթանոսական, նոյնպէս էլ քրիստո-
նէական միտքը զարգացան միմեանցից անկախ և յեղա-

շրուած—աղաւաղուած: Հալածանքի աղղեցութեան տակ առաջին դարերի աղատ քրիստոնէութիւնը այլածնուեց — դարձաւ կաթոլիկ եկեղեցի. հալածանքի աղղեցութեան տակ քրիստոնէութիւնը ինքը չարացաւ մինչ այն աստիճան որ նրա հետեւողները այրեցին հեթանոսական տաճարներ, ոչնչացրին գեղեցիկ յունական արձաններ, փոխառնակ հողացողութեամբ պահպանելու հեթանոսական կուլտուրայի (քաղաքակրթութեան) այդ գեղեցիկ արտադրութիւնները: Աւելի ուշ արդէն կաթոլիկ եկեղեցին իր կողմից հալածում էր այն ըստրին, որոնք համարձակուում էին հակառակել և չընդունել նրա դոգմաները. այդ հալածանքն էլ երկար դարեր կաշկանդեց մարդկութեան առաջողիմութիւնը:

Պարզ է, որեմի, որ հալածանքը, անաղատ կեանքը, մանաւանդ խօսքի ու մամուլի անաղատ կեանքը ոչ միայն օգտուէտ և նպատակայարմար չէ կառավարութեան համար, այլ և մեծամեծ չարիքների աղբիւր: Վերջապէս աչքաթող չպէտք է անել ժամանակի ոգին, ժողովրդի գիտակցութեան — մտաւորի և բարոյականի մակերեւոյթը: Իրերի այն դրութիւնը, որ տանելի էր որ և է ժողովրդի համար մի քանի տարի առաջ, անտանելի է դառնում այդ և էլ աւելի կարճ, նոյն իսկ աննշան ժամանակից յետոյ: Կար ժամանակ, երբ ոչ թէ խօսքն ու մամուլը, այլ միտքը նոյն իսկ աղատ չէր: Այսպէս օրինակ յոյն յայտնի իմաստասէր Սոկրատէօի մահուան պատժի դատապարտուելու ծանրակշիռ պատճառներից մէկն էլ այն էր, որ նա չէր հաւատում այն աստուածներին, որոց ընդունում և պաշտում էին նրա հայրենակիցները: Այսպիսով Սոկրատէսի հէնց միտքը պատճառ եղաւ նրա դատապարտուելուն: Աւելի ուշ — միջին դարերում մարդկանց դատում և մահու էին դատապարտում միմիայն այն պատճառով, որ նրանք չէին ընդունում կաթոլիկական հաւատի դոգմաները, թէև նոյն իսկ այդ անհաւատութիւնը չէին էլ արապայայտում: Սակայն տանջանքների միջոցով կորզած խոստովանութիւնն էլ հերիք էր մարդուն

կրակի դատապարտելու համար: Անցան այդ ժամակները, փոխուեցան տիրող հայեացքներն ու սկզբունքները և անողոր Ֆիօլիւցիան վերջ տուեց այդ խայտառակ երևոյթիին: Ներկայումս միտքն անպայման ազատ է համարուում և չկայ մի տեղ, ուր մտքի պատճառով դատեն կամ պատժեն, ի հարկէ, քանի դեռ այդ միտքը չի արտայայտուել բերանացի կամ գրաւոր կերպով:

Սակայն կայ մտքի ազատութեան մօտիկ մի ուրիշ դաղափար ևս. դա խղճի ազատութեան դաղափարն է, որով իւրաքանչիւր անհատ ազատ իրաւունք ունի դաւանելու, ինչ կրօնական համոզում—վարդապետութիւն որ ուզում է ուղիղ է, համարում: Խղճի ազատութիւնն իսկապէս—բառի բուն իմաստով մի մասն է մտքի ազատութեան, որն, ինչպէս ասացինք ներկայումս ամեն տեղ էլ ընդունուում է: Ձի կարելի, ի հարկէ, արգելել այն հաւատը կամ անհաւատութիւնը, որը չի արտայայտուում: Բայց չէ որ իւրաքանչիւր հաւատ անհրաժեշտաբար պահանջում է որոշ արտաքին արտայայտութիւն. մարդ յաճախում է այս կամ այն եկեղեցի և կամ ոչ մի եկեղեցի, մարդ մկրտում է իր երեխաներին այս կամ այն սովորութեան համաձայն, կամ իսկի չի էլ մկրտում: Հետեւապէս խղճի ազատութիւն կայ միայն այնտեղ, ուր մարդ ազատ է, իրաւունք ունի ոչ միայն իւր հոգու խորքում հաւատալու ինչ որ ընդունում է, այլ բաց-պարզ կերպով արտայայտելու իւր հաւատը՝ այս կամ այն եկեղեցուն յարելով և կամ ոչ մի եկեղեցի չընդունելով: Այնտեղ, ուր կայ մամուլի և խօսքի կատարեալ ազատութիւն, ինչպէս օր. Ֆրանսիայում կամ Գերմանիայում, գոյութիւն ունի նաև խղճի ազատութիւն: Ֆրանսիայում կամ Գերմանիայում պարտադիր չէ եկեղեցում պսակուելը, և մերի (քաղաքագլուխ կամ շրջանի տանուտէր) մօտ—ներկայութեամբ կատարած պսակը կատարեալ օրինական է համարուում: Պարտադիր չէ նմանապէս երեխաների մկրտութիւնը, ինչպէս նաև ստիպողական չէ կրօն սովորելը: Սակայն պէտք է նկատել, որ Գերմանիայում դեռ ևս երե-

ւում են կառավարութեան գէպի խղճի ազատութիւնն ունեցած նախկին բացասական վերաբերմունքի մնացորդները։ Ամեն մարդ էլ ազատ է հաւատալու, ինչպէս հարկաւոր է համարում, կամ չհաւատալու և արտայայտելու ազատ կերպով իր հաւատը կամ անհաւատութիւնը։ Բայց ոչ ոք համարեա նոյն Գերմանիայում չի կարող գիտական ծառայութեան մէջ ընդունուել, եթէ դուրս է եկել եկեցու կազմից։ Եթէ որ և է սպայ հրաժարում է եկեղեցուց, ընկերներն ստիպում են, որ դուրս գայ զօրքի միջից — հրաժարուի պաշտօնից։ Դրանք, ի հարկէ, ճնշումներ են, որ գործ են դրում խղճի վերայ, սակայն ոչ օրէնքի, այլ սովորութեան թելադրած հնչումներ։

Կաթոլիկ եկեղեցին մինչև այժմ էլ դեռ յամառութեամբ հակառակում է խղճի ազատութեան տարածուելուն։ Բայց այնուամենայնիւ վերջին տարիներումս հէնց կաթոլիկ երկրներում էլ խղճի ազատութիւնը մեծ յաղթանակներ տարաւ, ինչպէս նաև խօսքի ու մամուլի ազատութիւնը։ Ներկայումս շատ քչերը կը գտնուեն արևմտեան Եւրոպայում, որ վիճելի համարեն այն պարզ խնդիրը, թէ ստիպմամբ կամ իշխանութեան հրամանով ժողովրդին եկեղեցի քչելով՝ չի կարելի նրա մէջ կրօնական ոգի մտցնել — զարգացնել։ Նոյն բանը դժուարանում եմ ասել Ռուսաստանի վերաբերմամբ, քանի որ դեռ ևս իրենց հայրենի օջախի շեմքը չեն հասել այն հարիւրաւոր անմեղ մարդիկ, որոնք իրենց կրօնական համոզումների պատճառով ստիպուած են եղել տարագիր կեանքի դառնութեան բաժակը քամել՝ հեռու իրենց սիրելի ծննդավայրից — հայրենիքից, հեռու իրենց ընտանիքից — սիրող սրտերից։ Քանի որ դեռ ևս թարմ է կրօնական համոզումների պատճառով թափուած արիւնը։ Բայց արդեօք նման հալածանքներով երբ և իցէ պետութիւնը կարողացել է հասնել իւր նպատակներին. երբէք, թող վկայ լինի քրիստոնէութիւնը, որ անօրինակ հալածանքների տակ ոչ միայն պահպանեց իւր գոյութիւնն, այլ և քաղաքակիրթ աշխարհի տիրող կրօնը դարձաւ։ Բռնի կերպով անկարելի

է մարդկանց մէջ կրօնական համոզումն մտցնել. և եթէ յաջողուի էլ մարդկանց բռնի կերպով որ և է եկեղեցու ծոց քշել, այդ եկեղեցին կը դադարի բառի բուն նշանակութեամբ եկեղեցի լինելուց, քանի որ նրա անդամները զուտ հաւատացեալներ չեն լինի: Միմիայն այնտեղ է եկեցին ընդգրկում իսկական—զուտ հաւատացեալների, ուր հաւատալու կամ չհաւատալու, ուրիշ խօսքով՝ խղճի կատարեալ ազատութիւն է տիրում. և միմիայն այդպիսի տեղում է, որ եկեղեցին ներկայանում է իսկական—անկեղծ հաւատացեալների հասարակութիւն—ժողով. այն՝ ինչ որ պէտք է լինի:

Հ. Յովակիմեան.

ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ե.

Հայ կրօնաւորութեան գեղծ կեանք. Մեծն Ներսէս և Ա. Եփեսոսի ժողովը: Կրօնաւորական հաստատութիւնների տեսակներ. Ա. Եփեսոսի կանոնների աղբիւրը: Ներսէսի բարեկարգութեան հետեւանմանը «ծագումն հայ վանականութեան» ըստ Յ. Թովմեանի: Աստուածաբանութեան ժամերը:

Հաւանորէն Հայաստանի կրօնաւորները մինչև Մեծն Ներսէս որոշ կարգ կանոն չունէին» նրանք կամասարի խոտաճարակների պէս անմարդաբնակ տեղերում ցաք ու ցրիւ էին ապրում կամ եւտաթէոսի հետևողների պէս կրօնաւորի սքեմով գիւղերում ու քաղաքներում հետզհետէ մոռանալով և կրօնաւորութեան մաքուր կենցաղը զեղծ կեանք էին վարում: Կրօնաւորութիւնը որոշ կազմակերպութիւն ստացաւ Գ. դարի Բ. կէսին Ներսէս մեծի հայրապետութեան օրով: